

УДК: 821.161.2-3.09

С. О. Кочерга,

Національний університет «Острозька академія»

АРХЕТИП СКРИПТОРА В ХУДОЖНЬОМУ СВІТІ ПЕТРА КРАЛЮКА

У статті порушено проблему актуалізації вивчення феномену скрипторики в сучасному літературознавстві, що є свідченням постструктуральної реабілітації автора. На прикладі книги Петра Кралюка «Синопис» доведено, що наскрізним образом у його творах виступає скриптор. Вказано на основні моделі архетипу *homo scribens* та прийоми його репрезентації.

Ключові слова: архетип, *homo scribens*, граматологія, постструктуралізм, скрипторика, транссуб'єкт, стереозображення, Петро Кралюк.

АРХЕТИП СКРИПТОРА В ХУДОЖЕСТВЕННОМ МИРЕ ПЕТРА КРАЛЮКА

В статье затронута проблема актуализации изучения феномена скрипторики в современном литературоведении, что свидетельствует о постструктуральной реабилитации автора. На примере книги Петра Кралюка «Синопис» доказано, что сквозным образом в его произведениях выступает скриптор. Указано на основные модели архетипа *homo scribens* и приемы его репрезентации.

Ключевые слова: архетип, *homo scribens*, граматология, постструктурализм, скрипторика, транссубъект, стереоизображение, Петро Кралюк.

ARCHETYPE OF SCRIPTOR IN THE ART WORLD OF PETRO KRALIUK

The article deals with the studying of the phenomenon of scriptorium in contemporary literary criticism, which is the evidence of rehabilitation of author in post-structuralism. The analysis of theoretical concepts of grammartology is grounded in the writings of J. Gelb, J. Derrida, M. Epstein etc. The main object of study is «Synopsis», a book of contemporary Ukrainian writer Petro Kraliuk consisting of six separate works. This collection offers the art studies of the events that have become central in the past of Ukraine and has a significant impact on its future. The historical background of the book focuses at the turn of two global systems – the medieval and modern times. Common cognitive sign of the works in «Synopsis» is narrative in the first person and erasing the boundaries between the image of the author and images of the characters.

The article contains the comparison of the mysterious ancient aura in Kraliuk's texts reached in particular due to the magnetic image of incunabula, the works of Lesia Ukrainka. It is proved that the scriptor stands a pass-through image in the texts of the writer.

Archetype *homo scribens* in the art world considered as trans-subject, that is the conceptual persona in many of own masks. It is specified the basic models of archetype *homo scribens*, that represent different epochs, but can communicate in a figurative world. The main attention is paid to the scriptorium mission to form the cultural heritage of the country, its significant importance in the territory of interpretations and creation of myths regarding historical figures, especially in times when writing, government, and religion were syncretic whole. It was determined the peculiarities of the functioning of *homo scribens* in each of the works of Petro Kraliuk as well as methods of its representation. It is emphasized the identity of the author's specific doubling of images, his attraction to binary, dialog, using inner voice and the attempt to create stereo-image in wide chronological coordinates of the text.

Keywords: archetype, *homo scribens*, grammartology, post-structuralism, scriptorium, trans-subject stereo-image, Petro Kraliuk.

В останні десятиріччя в літературознавстві сформувався філософсько-антропологічний підхід до вивчення літературознавчих явищ, в межах якого стала рельєфнішою невичерпність проблеми феномену *homo scribens* (людини, що пише), що є вкрай важливим для сучасного осмислення культурософії письма. Розширення цього руслу засвідчує постструктуральну реабілітацію автора, який цілеспрямовано піддавався остракізму в гуманітарній парадигмі останніми десятиліттями. Тепер уже не викликає сумніву твердження, що роль письма є напрочуд високою у самовизначенні суб'єкта, в окресленні реалізованого в написаному тексті транссуб'єкта.

Якщо витоки науки про писемність знаходять у давньогрецьких філософів Аристотеля і Платона, то виокремилась вона у XVIII ст. У XX ст. започатковано новий науковий напрям – граматологія, що загалом зосереджений на вивченні місця письма в системі культури. Одним із перших письмо як знакову систему фіксації мовлення, що за допомогою графічних елементів дозволяє передавати інформацію, розпочав вивчати амерканський вчений польського походження І. Гельб. Підсумовуючи погляди науковців, І. Гельб констатує: «Схоже, як мова відрізняє людину від тварини, так письмо відрізняє цивілізовану людину від варвара» [1, с. 211].

Акт писання та збірного образу людини, що пише, особливо інтенсивно почав вивчатися філософами і теоретиками культури в останні десятиліття ХХ ст. Ймовірно, цю інтенсифікацію спричинила технічна революція, перехід на суцільну клавішну фіксацію літер, що зумовлює пропевдичний етап ностальгії за традиційним письмом. На початку ХХІ ст. архетип *homo scribens* було визнано новим предметом досліджень разом з феноменом «скрипторики» в цілому, яка заслуговує уваги щонайменше в антропологічному, персонологічному й футурологічному аспектах. Скрипторику вважають надбудовою до граматики, вона цілковито відновлює інтерес до скриптора як особистості, її цікавить те, як він залишається присутнім у письмі, де його відсутність очевидна. Письмо як форма людської діяльності включає в себе цілий спектр соціальних та екзистенційних установок. Геніальний Франческо Петрарка зізнався, що для нього писати – значить жити. На іншому полюсі скрипторики знаходиться маленька людина, яка професійно переписує тексти, некладаючи в них власних переживань і візій, хоча писання для неї теж може стати сенсом життя.

І відомий філософ Жак Деріда [2], і апологет наукової рецепції письма Михайло Епштейн [6] трактують колізію відсутності/присутності автора в письмі як приховану семантику жертви, адже слід-письмо по суті заміщає жертводавця. Зіставляючи писання з ритуалом жертвопринесення, варто звернути увагу на зближення крові і чорнила у цьому акті. Скриптор, пишучи, усвідомлює, що він продукує заміну собі, а час, який він жертвує зі свого життя на акт писання, зможе воскреснути в момент читання іншою людиною.

Варто підкреслити, що художня література, – це завжди напружене поле пізнання вічних питань та актуальних проблем, що поряд з наукою фіксує інтелектуальний поступ людства. У когорті сучасних письменників, які долучились до місії пізнавати світ у його динаміці та вічну таємницю людини через образ, заслуговує уваги ім'я Петра Кралюка званого вченого і літератора.

Мета цієї статті – окреслити архетип скриптора та його модифікацій у книзі Петра Кралюка «Синопис», що була видана 2014 р., а також стала одним із номінантів на Шевченківську премію 2015 р. Її автор справляє враження синоптика – так давні греки називали мислителя, який одним спільним поглядом охоплював у своєму світобаченні обширну сферу, у нашому випадку – минувшину культурної розбудови Волині. Втім, минувшина ця – призабута, колишня слава – зруйнована, оскільки місця на перехрестях історичної абсурдності і звитяги духу, де закладався підмурівок європейських цінностей, втратили свою аурю. Впродовж століть тутешні мешканці скіли на маргінесах поступу, а відтак синоптик серед наших краян – іпостась очікувана і затребувана в епоху сучасного національного рісорджименто.

«Синопис» Петра Кралюка – мушля, у якій чути відлуння прадавніх віків. Книга об'єднує сакралізовані тексти, що абсорбували живий струм історії як найдорожчий родовий спадок. Занурення у її світ дарує відчуття, що якимось дивом тобі випала нагода перегорнути сторінки раритетної інкунабули. Видається правомірним зіставлення цього відчуття з описаним в оповіданні Лесі Українки «А все-таки прийди!». Героїня цього утаємниченого і незавершеного тексту опиняється в антикварному магазині, де її заорожує одна зі старожитностей: «Я не могла одірвати очей від тих сторінок з тонко розмальованими заставами, з кучерявим візерунком кучеряво стилізованих фраз. Все було таке середньовічне в цій книжці, і разом з тим було в ній щось глибоко рідне моїй душі. Я перегортала картки, часом поривалась читанням... Уривок за уривком укладався в моїй думці в чудну фрагментарну картину...» [4, с. 331].

Таку ж фрагментарну картину можна віднайти у белетристиці Петра Кралюка, що належать до серії, яка запрошує сучасного читача у мандрівку сторіч. Наскрізний герой книги – *homo scribens* – власне, стає стрижнем, котрий об'єднує різні твори, причому йдеться не про якийсь конкретний образ, а про трансуб'єкт, тобто концептуальну персону – у безлічі своїх масок. Це водночас і скриптор, і меценат, і натхненник, дослідник і рятівник послань, які з тих чи тих причин були втрачені та не отримані адресатами-спадкоємцями.

Безперечно, палітра Кралюка-письменника значно ширша: і звитяга воїнів, і невсипуща праця, безум бажань і гірkota розчарувань, уроки вірності і зради, але в фокусі його уваги повсякчас залишається архетип *homo scribens*. Сучасні літератори охоче пишуть про письменників, біографічна проза яких із варіаціями нон-фікшн і фантастичних припущень заново відкриває нам авторів, що займають почесне місце в іконостасі української літератури. Однак цінність книги Петра Кралюка полягає в тому, що він іде *ad fontes*, прагне осмислити глибинні витоки нашого письменства, а паралельно і державотворення, зокрема віри як чинника самоідентифікації державної спільноти, бо скіпетр і писало у давні часи – поняття нерозривні: влада потребувала благословення словом, а слово – опіки державних мужів.

Книга «Синопис» не розпадається на окремі твори, радше останні зливаються ріками в єдиний світ, де панують закони особливого художнього часопростору. Хронологічні координати цього світу переважно динамічні, пульсуючі і вельми широкі – від ХІІІ ст. до сьогодення. Але ця всеохопність, тяжіння до безмежності не перевантажені дрібноплановістю. До того ж – у часовій структурі книги є місткий центр, серце, що впливає на весь кровообіг тексту – злам ХVІ і ХVІІ століть. Це була епоха, що відзначалась помітними змінами у культурних процесах, а з висоти часу особливо помітні її блиск і злиденність. Межа двох глобальних історичних систем – середньовіччя і Нового часу – справляє враження акумулятора ідей попередніх і генератора нових ідеологічних пріоритетів, прориву у прийдешнє і водночас занепаду, ще до кінця не усвідомлених. Недарма автор у своїх художніх прийомах надає перевагу

бінарному, композиційному паралелізму, йому вкрай потрібен діалогізм, чи це минулого і сучасного, чи поглядів обсерваторів, чи внутрішніх голосів героїв.

Натомість просторові координати «Синописа» локальніші за своєю природою, художню топографію книги репрезентують основні культурні центри Волині, найвідоміші замки і монастирі цього краю. Утім, художня мапа подекуди розростається за межі цих берегів – то на схід, то на захід, іноді на північ. Знаковим у тексті повсякчас залишається Київ, однак домінує велич Острога, його роль як оплоту українства та освітнього центру. Петро Кралюк пише про землю, де він народився, навчався, піднімався кар'єрними щаблями, але ніколи не замикався у скафандрі власного «Я» – цю землю він полюбив, бо тільки люблячи відкриваєш для себе безліч таємниць і прагнеш будь-що розгадати їх. Йому, справжньому інтелектуалу, замало проблем «тут і тепер», із завзяттям детектива він наважується шукати істину там, де знайти неможливо, бо пошук стає важливішим за результат.

Твори з доробку Петра Кралюка тяжіють до логіки цілісності і змістовного нарощення – на рівні сюжетних лабіринтів та їх відлуння, алюзій тощо. Зокрема у збірці «Синопис» репрезентовано шість текстів, а обране число викликає асоціації з шістьма днями творення світу автором-деміургом. Зауважимо, що письменникові вдається напрочуд чітко, і водночас інтригуюче, структурувати книгу. Спільна когнітивна прикмета творів «Синопису» – наратив від першої особи, стирання кордонів між образом автора і образами персонажів. Своєрідним заспівом до книги служить новела «Рубльов». У ній ще нема власне скриптора, але є його метафоризоване ядро – той, хто розписує собор. Величезна шанобливість до образотворчості, вагомість мовчання як зосередженої «роботи душевної», трепет початку, осягнення неосяжного – всі ці візерунки мотивів зумовлюють виваженість кожного слова, стислість, вишуканість манери письма, що нагадує схвильоване дихання і налаштовує на очікування сокровенного. За першою високою нотою розпочинаються більш розлогі, неквапливі історії, написані в різних жанрах.

«Блага вість од княгині Жеславської» – кралюківський зразок книги про книгу. Точніше – про народження книги особливої для українців – переклад канонічного тексту Четвероєвангелія, що став одним з переломних чинників в утвердженні української мови як культурного феномену, і нині ця рукописна пам'ятка стала важливим символом української нації. Історію створення Пересопницького євангелія автор небезпідставно маркує сказанням, що подано п'ятьма голосами: черниці Параскеви, у миру вдови князя Жеславського, книжника Григорія, карпатського писаря Михайла, Івана Мазепи, Тараса Шевченка. Кожен з них по-своєму причетний до цього книжного шедевра, і цю причетність позначено у назвах розділів. Параскева уособлює *задум*, тлумач Григорій – *знання*, він уклав у цю пам'ятку всю свою компетентність, досвід, нарощений роками у тиші посеред монастирських рукописів. *Уміння* втілює у створенні Євангелія Михайло, наділений природнім хистом писаря, любов'ю до краси. Його відданість рідному краю та мові не притлумило тогочасне верховенство латиниці, що було тотальним на ту пору і визначало фахові надбання. Друге життя книзі, яка мала перспективу залишитися маловідомим схизматичним дивацтвом у приватних колекціях ксьондзів, дав Іван Мазепа, який залишив свій слід на віки як суперечливий персонаж геополітичних змагань та заслужив нашу дяку за щедрість у царині культури. Невсипущий колекціонер подарував Вознесенському собору в Переяславі книгу, яка впала благодатним зерном у національну самосвідомість. І, нарешті, – Шевченко, який читав Пересопницьке євангеліє в Переяславській семінарській бібліотеці, недалеко від дому цієї книги написав свій знаменитий «Заповіт». Ймовірно, вчитуючись у ці «скрижалі», виведені пізнім уставом чорним і червоним на пергаменті, всотував у себе енергетику духового лицарства, яке попри пресинг найскладніших обставин служить вірою і правдою рідній мові. Ці п'ять добродійців є визначальними в долі Пересопницького євангелія, і думки кожного з них Петро Кралюк спробував дешифрувати і вербалізувати для сучасників. В одкровеннях чорноризця Григорія та писаря-маляра Михайла знаходимо синоптичні паралельні місця основних подій, пов'язаних з народженням цієї книги, що додає основній оповіді ефекту стереоскопічності, зумовлює ретардацію, яка підсилює сяйво фокусу авторського тексту – унікальної пересопницької пам'ятки-шедевра.

Назвою сказання автор констатує особливо вагому роль у створенні Пересопницького євангелія княгині Жеславської. Параскева Жеславська тривалий час виношувала сподівання на книгу, якою мусила сподвигнути земляків до переоцінки призначення своєї спільноти, розширення власних горизонтів, формування нових далекоглядних цілей. Вона взяла на себе місію організатора справи для нащадків, добре розуміючи важливість рівня талантів у виконанні її задуму, необхідність чималих коштів для його втілення. 1844 р. Т. Шевченко, працюючи над проектом «Живописна Україна», в одному з листів до М. А. Цертелева зазначав: «...без людей і грошей не втну нічого. Та здається, що ще ніхто нічого не зробив без цього товариства. На те вони люди, на те вони гроші...» [5, с. 12]. Та найпереконливіше Петро Кралюк сугестивними мазками передає молитовне, напружене, всепоглинаюче чекання результатів роботи, яке переживає княгиня Жеславська. Здається, що чеканням оповитий весь навколишній простір, що постає перед нею, наповнений тишею метаморфоз пір року, де кожне християнське свято стає віхою наближення до мети і острахом перед намарністю жадань, ілюзорною самооманою, на яку приречені чи не всі блукальці піднебесні. І вже дійшовши до краю свого земного шляху, княгиня таки розгорнула книгу, у якій причаїлася частка її душі.

Роман «Шестиднев», який за традиціями прадавньої книжності має ще другу назву – «Корона дому Острозького», написаний у формі ірреальних сповідальних монологів князя Костянтина Василя Ост-

розького. Ця сповідь відбувається перед художником, який змальовує лик князя і подумки час від часу коментує почуте (або побачене в прощальному погляді), наводячи свої контраргументи, оперуючи іншою аксіологічною парадигмою. Мемуари будь-якої визначної історичної особи завше претендуватимуть на монументалізм, однак Петро Кралюк радше постає майстром «пунктирного» монументалізму, а відтак чесність із собою князя призводить до величини з багатьма невідомими. В його особі бачимо еліту, що втратила лідерські властивості, за інерцією князь ще зробив чимало корисного для роду, не забував і про потреби народу, але політична круговерть епохи впевнено відсувала його на маргінеси історії, де міліють можливості, і – найголовніше – бажання. Але чи маємо право кинути камінь в його бік, що знаємо про його надзусилля і терзання?

Симптоматично, що на портреті князя Острозького з часом зникла корона Дому, натомість з'явилися золоті монети. Чи то була воля підступного сина Януша, що прийняв католицтво, чи історична оцінка істинних інтенцій князя? У творі Петра Кралюка має місце припущення, що корону-реліквію у суєті навколо покійника-князя за межі замку виніс той самий маляр, що і змалював її на портреті. Метафора більш, ніж виразна: слава можновладців – це територія інтерпретацій і міфотворень, поле ідей митців і науковців. І кожний зазвичай обстоє той варіант силуетки славетних, що ближчий психотипу і світоглядним домінантам реципієнта.

«Перлом многоцінним» трудів Костянтина Василя Острозького стала Острозька академія, яка збрала вчених мужів задля освіти молоді. В межах академії була створена неопалима купина нашої культури – Острозька Біблія, перше друковане видання книг Святого Письма церковнослов'янською мовою. Сюжетна лінія, що розповідає про видавця Івана Федорова та роль у здійсненні цього проекту князя Острозького, є однією з найвагоміших у плетениці спогадів, яка з бароковою орнаментальністю струменіє в романі «Шестиднев».

Повість «Лицар і смерть» – одна зі спроб збагачення сучасних жанрових модифікацій в історичній прозі. Петро Кралюк позначає твір як «дума», що присвячена гетьману Петру Конашевичу-Сагайдачному. Хронологічно описані автором події окреслені кількома днями – від звістки про смерть гетьмана до його похорону. За дорученням владики ректор Київської братської школи Касіян Сакович береться написати вірші похвальні на погреб. Взяти історію народження твору, що нині вважається кращим в українській літературі початку XVII ст., за сюжет повісті у добу постмодернізму – ризикований вибір письменника. Та Петро Кралюк зумів наповнити скупі факти, що дійшли до наших днів, кров'ю і плоттю, не вдаючись до спекуляції скандальними ситуаціями. Касіян Сакович добре розуміє, що життя – театр, але він віддає належне тим особистостям, котрі яскраво виконали свою роль – до останку, з повагою міркує про гетьмана як про людину і державного мужа. Разом із тим Сакович, що зображений в іпостасях мислителя і волоцюги, сумлінно виконує своє завдання панегірикописця, залучивши до справи спудеїв-братчиків. Дидаскал Сакович – психолог і аналітик, він добре знає своїх учнів, вважає за необхідне для їхнього блага бути суворими і вимогливими. Педагогічний пласт повісті рясніє надзвичайно живими, психологічно наснаженими картинками. Однак Сакович Кралюка – не лише ретельний дидакт, він відчуває слово, певен, що воно – альфа і омега, адже слово торує шлях непересічної людини у безсмертя. І тому у фіналі поет відчуває стриману радість від того, що своєю працею – працею *homo scribens* – разом зі своїми братчиками він заклав початок цього шляху.

Якщо дума про гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного є художньою версією історії написання хрестоматійного твору української літератури, то у наступній повісті «Діоптра» інтрига побудована навколо тексту-фантому. «Діоптра, або Дзеркало, в якому бачимо не лише себе, але й інших, подорожуючи в часі та просторі» – назва твору, написаного нібито Мелетієм Смотрицьким в останні роки життя. Події повісті розгортаються у двох часових площинах. У одній з них – історичній – автор кидає світло на труди і рефлексії відомих діячів української культури Мелетія Смотрицького, Касіяна Саковича, Кирила Транквіліона-Ставровецького. У другій – сьогоденній – перетинаються стосунки дослідників давньої літератури, краєзнавців-колекціонерів і шахраїв, що наживаються на старожитностях. Характерно, що героїв-сучасників з визначними постатями минулого об'єднують імена: Максим (світське ім'я Смотрицького), Калістрат (світське ім'я Саковича), Кирило. Доволі стрімкі і заплутані перипетії повісті «Діоптра» завершуються відкритим фіналом. Врешті, припущення щодо наявності ще однієї праці Смотрицького знаходить підтвердження, в руках оповідача навіть опиняється ключ до сейфусхованки, але місцезнаходження останнього залишилося утаємниченою *terra incognita*. Доля оптимізму наприкінці низки пригод зростає ще тому, що один з героїв (Максим) ціною життя завадить афері, в результаті якої безцінний національний рукопис міг би опинитись у темних схронах гендлярів антикваріатом за межами України.

Завершує книгу «Синопис» повість «Віднайдення раю». У ній вбачаємо елементи різних жанрових модифікацій: численні епізоди, що нагадують містерії, багатолюдність візій фантазмагорій, фрагменти біографічної прози тощо. Однак насамперед впадає в око структура травелогу: головний герой, від імені якого ведеться розповідь, постійно перебуває в русі, вирушаючи в дорогу то за покликом інтуїтивних особистих імпульсів, то відгукуючись на несподівані запрошення. Луцьк, Володимир-Волинський, невеликі села над Світязем, білоруське Полісся, Варшава... Різноманітні маршрути для нього – це письмо, код якого він читає, спираючись на обширну краєзнавчу ерудицію. Окрім того, допитливий наратор

знаходить у цих розкритих «рукописах» нескінченну шеренгу «білих плям», які прагне заповнити. Його турбує, що багатьох непересічних земляків ми цураємось, деякими з них хоч пишаємось, але насправді наші знання про них поверхові, якщо не мізерні, а про деяких зовсім забули, не шануємо належним чином – «...*А онуки! Їм байдуже...*». Один з персонажів цього густонаселеного тексту якраз є той, хто небайдужий. Іван, навіть опинившись перед лицем смерті, продовжує писати свою книгу. Серед епізодичних героїв «Віднайдення раю» – літописець-чернець Федорець, що описав смерть князя Володимира Васильовича і безліч інших важливих миттєвостей потоку подій. Його життєві світліми нотами пронизує всю строкату партитуру травелогу Петра Кралюка і по суті стає кодою скрипторського пафосу усієї книги.

«Синопис» імпує голосом автора – голосом людини культури, що не впадає у фанатизм вірянина, а, з іншого боку, далекої від суцільного іронічного «апофігізму» постмодерного штибу. Заслугує уваги дослідницьке вміння створювати спектральне нашарування в зображенні одного й того самого явища. Зокрема у книзі створено понад десяток образів, самореалізація яких відбувається у письмі. Скриптор – збірний образ провідного героя прози Петра Кралюка. Автор не тільки охоче пише про письменницьку працю, але прагне до стереоскопії, адже його моделі архетипу писаря репрезентують представників різних століть, які інколи зустрічаються в одному тексті. Зокрема повість «Віднайдення раю» є прикладом функціонування образу *homo scribens* у кубі, адже автор робить своїм героєм письменника-аматора, який своєю чергою плекає надію написати книгу про літописця, що самозреченою працею творив свої послання у майбуття.

Петро Кралюк у своїй творчості не лише пропонує пірнути у світ історичних осіб, слідами яких він ходить щодня, мешкаючи в музейному Острозі. Йому важить реально збагатити національну пам'ять культури, про необхідність якої ми часто говоримо надто декларативно. З вуст його героїв по-іншому сприймаєш засторогу: «...*може, ми такі недолугі, бо не цінуємо предтеч своїх, швидко про них забуваємо (пам'ять-бо в нас коротка), і здається нам та сусідам нашим, що ми мало варті...*» [3, с. 375]. І серед тих предтеч є чимало скрипторів, що створювали національну скарбницю, завдяки яким ми володіємо неоціненним культурним спадком. З певністю трагічного оптиміста один з персонажів Петра Кралюка літератор-красзнавець Іван стверджує: «*Наші люди виживуть... Бо мають своє*» [3, с. 680].

Література:

1. Гельб И. Опыт изучения письма (Основы грамматиологии) / Гельб И. Е.; [пер. с англ. Л. Гробовицкая, И. Дунаевская]. – М. : Единориал УРСС, 2004. – 368 с.
2. Дерида Ж. Письмо та відмінність / Ж. Дерида; [пер. з фр. В. Шовкун]. – К. : Основи, 2004. – 600 с.
3. Кралюк П. Синопис / П. Кралюк. – К. : Ярославів вал, 2014. – 686 с.
4. Українка Л. «А все-таки прийди!» / Леся Українка. Зібрання творів у 12 т. – К. : Наукова думка, 1976. – Т. 7. – С. 330–334.
5. Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 т. / Тарас Шевченко. – К. : Наукова думка, 2003. – Т. 6. – 632 с.
6. Эпштейн М. Скрипторика. Введение в антропологию и персонологию письма [Електронний ресурс] / Михаил Эпштейн. – Режим доступу : <http://www.topos.ru/article/6467>